

VÁSÁRY ISTVÁN

professor emeritus

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
vasary.istvan@btk.elte.hu

A TÖRÖK NYELV TANULMÁNYOZÁSA A KORAÚJKORI EURÓPAI EGYETEMEKEN

A tanulmány az európai török stúdiumok kialakulását és fejlődését tekinti át a kezdetektől az 1754-ben alapított bécsi Keleti Akadémia létrejöttéig. Az arab és perzsa nyelvhez képest a török tanulmányozása viszonylag későn indult meg Európában. Az arab kutatását a teológiai háttér indokolta, a perzsa nyelv tanulmányozását gazdag irodalmi hagyatéka inspirálta, míg a török nyelv vizsgálatát két tényező segítette elő. Az egyik az Oszmán Birodalom egyre növekvő politikai és kereskedelmi súlya Európában, a másik pedig a keresztény misszió. A cikk a téma rövid összefoglalását adja, így a tárgyalt időszakban csak a legfontosabb nyomtatott török grammatikákat és szótárakat veszi számba. A 16. századi alkalmi kezdemények után az első Európában megjelent török nyelvtant (Megiser 1612) tárgyalja, majd Harsányi Nagy Jakab munkáját (1642) veszi vizsgálat alá. Ezután a 17. századi francia, olasz és angol szótári és grammatikai munkák vizsgálata következik (du Ryer, Molino, Maggio, Bernardo de Parigi, Pietro d'Albavilla, Mascisci, Seaman, Vaughan). Ezután hosszabban időzik a tanulmány a 17. bécsi turkológiánál, amennyiben két legfontosabb alakjának, Meninskinek és Podestának munkásságát elemzi. A lipcsei török szótárak és nyelvtanok áttekintését követően az 1754-ben alapított bécsi Keleti Akadémiáról esik szó. Végül a 17. századi török nyelvű bibliafordítások áttekintésére kerül sor, melyet egy rövid összegzés követ.

Kulcsszavak: orientaliztika, török nyelv, török nyelvtanok, török szótárak, európai egyetemek és akadémiai

STUDYING THE TURKISH LANGUAGE IN EARLY MODERN EUROPEAN UNIVERSITIES. The present study gives an overview of the formation and development of Turkish studies from the beginning to the foundation of the Oriental Academy in Vienna in 1754. Turkish studies started in Europe later than Arabic and Persian studies. While research into Arabic was mainly justified by the underlying theological context, and Persian was attractive for its rich literary heritage, studying Turks and the Turkish language was motivated by two factors, one was the ever growing political and commercial significance of the Ottoman Empire in Europe, the other being the Christian mission. This article gives a short survey of the theme and treats only the major Turkish grammars and dictionaries that appeared in print. Having reviewed the first rudimentary attempts at describing Turkish in the 16th century, the first European Turkish grammar written by Megiser (1612) is treated, then Jakab Harsányi Nagy's conversation book (1642) is the subject of the next analysis. Afterwards, the 17th-century French, Italian, and English dictionaries and grammars are analysed (du Ryer, Molino,

Beérkezett: 2020. 05. 15.

Közlésre elfogadva: 2020. 08. 15.

Copyright GERUNDIUM

Maggio, Bernardo de Parigi, Pietro d'Albavilla, Mascisci, Seaman, Vaughan). In the following, Turkish studies in Vienna in the 17th century are dwelt on, with a special emphasis on the works of Meninski and Podestà, two major figures of Turkish research at that time. After a short listing of a few dictionaries and grammars published in Leipzig, the foundation of the Oriental Academy in Vienna is the next topic of the paper. Finally, Turkish Bible translations are listed and a few conclusions close the article.

Keywords: Oriental Studies, Turkish language, Turkish grammars, Turkish dictionaries, European universities and academies

Ez a tanulmány az európai török stúdiumok kialakulását és fejlődését tekinti át a kezdetektől a 18. század közepéig. 1754-ben Bécsben létrejött a Keleti Akadémia, az első önálló intézmény Európában, amelynek feladata a diplomataképzésen túl, a keleti (ez esetben arab, perzsa és török) nyelvek oktatása és kutatása volt. Ez új fejezetet nyitott a keleti nyelvek tanulmányozásában, mely elvezetett a modern turkológia kialakulásához a 19. században.¹

Európában a Kelet kutatása vagy az orientalista stúdiumok két forrásból nőttek ki a 16–17. században. Az egyik forrás egész Európában teológiai érdeklődésből fakadt. A humanizmus, majd a reformáció elhozta az eredeti források és nyelvek elmélyült filológiai tanulmányozását. A görög-latin antikvitáson kívül a bibliai tudományok indultak hihetetlen fejlődésnek. Elsősorban a héber és sémi filológia jelent meg, főleg protestáns egyházi vonalon. A héber grammatikáknak és az ószövetségi exegéziseknek garmadája jelent meg, szinte minden európai egyetemen (német, holland, olasz) a teológián belül volt héber oktatás. Ezen túlmenően a keleti keresztény egyházak sémi nyelvei, az arámi és szír iránt is kitágult a horizont.

A másik forrás az iszlám terjeszkedése, mely egyre közelebb hozta Európához az iszlámon nyugvó kultúrát. Bár közismert volt, hogy az ókori görög örökség jelentős része megőrződött arab fordításban és ezekből a 13. században latin fordítások készültek, közvetlen kapcsolatok az iszlám világgal csak Hispániában születtek. De ott a 15. századra a muszlim hatalom végleg lehanyaglott, s az évszázadokig elhúzódó *reconquista* utolsó állomásaként Granadát elfoglalták a spanyolok (1492) és a kereszténységet fel nem vevő muszlimokat („mórok”) 1502-ben végleg kiűzték az egyesült spanyol királyság területéről. Ezután az arab kutatása Hispániában lehanyaglott, a muszlim népesség és az arab nyelv eltűnésével.²

¹ A török nyelv, történelem és kultúra tanulmányozásában a kezdetektől fogva a mai napig a német nyelvű (német és osztrák) tudományosság elől járt. Nem véletlen, hogy e témáról több fontos összefoglalás és cikkgyűjtemény jelent meg. A legfontosabbak: Franz BABINGER, „Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls”, *Die Welt des Islams* 7 (1919): 103–129; Klaus KREISER (szerk.), *Germano-Turcica. Zur Geschichte des türkischen Lernens in den deutschsprachigen Ländern*. (Bamberg, Universitätsbibliothek, 1987); Christian HERZOG, „Notes on the Development of Turkish and Oriental Studies in the German Speaking Lands”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8, 15. sz. (2010): 7–76.

² Az arab nyelv európai tanulmányozásának történetére vö. MARÓTH Miklós, „Az arab nyelv tanulmányozása az európai egyetemeken”, *Gerundium – Egyetemtörténeti Közlemények* 10, 3–4. sz. (2019): 40–64.

Ahogy Európán délnyugati részén az iszlám eltűnt és a kereszténység visszavette régi uralkodó szerepét, úgy Európa délkeleti részén pont ellentétes folyamat zajlott le: 1453-ban elesett Konstantinápoly, a Bizánci Birodalom utolsó bástyája és az Oszmán Birodalom egész Balkánt a Duna vonaláig uralma alá vonta. A Bizánc eleste utáni időszakban a délkeleten egyre terjeszkedő, növekvő muszlim birodalom Európa egyre nagyobb érdeklődésére tarthatott számot, mivel európai tejeszkedése már közvetlenül érintette az európai keresztény államokat, elsősorban a Magyar Királyságot, majd 1526 után egyre nagyobb mértékben a Habsburg uralom alatti területet. A hódítani mindig kész muszlim ellenség Európa kapujánál volt.

A 16–17. században jöttek létre Nyugat-Európában a sokszor még ma is fennálló nagy intézményekben a héber és az arab nyelv és kultúra tanulmányozását célul tűző intézetek (pl. 1540-ben Cambridge-ben, 1546-ban Oxfordban alakult a héber tanszék, mindkettő VIII. Henrik király által alapított ún. *Regius Professorship*; 1643-ban Cambridge-ben létrejött az arab tanszék). A hollandok, a franciák, a spanyolok és a németek sem jártak azonban sokkal hátrébb; egymás után jöttek létre a sémi filológiával foglalkozó tanszékek. De az iszlám két legfontosabb nyelvének, az arabnak és a perzsának a tanulmányozásához egyre inkább kapcsolódott az új hódító muszlim világhatalom megszervezőinek, az oszmán-törököknek a nyelve is. Az arab nyelv volt a Korán és a muszlim teológia szent nyelve, a perzsa elsősorban a iszlám irodalomban játszott kulcsszerepet, míg a török volt a lakosság többségének a beszélt nyelve és az államigazgatás nyelve. Utóbbi azonban egy sajtószerű „kevert” irodalmi nyelv volt, az ún. oszmán-török, mely hihetetlen mennyiségben tartalmazott arab és perzsa lexikai és grammatikai elemet. Törökül beszéltek, de oszmán-törökül írtak. Mindez felkészületlenül érte az európai államokat, melyekben a török nyelv szinte ismeretlen volt. Annyira, hogy az első nyomtatott török grammatika és szójegyzék csak 1612-ben jelent meg Lipcsében, utána viszont a következő másfél évszázad már a török stúdiumok felívelésének korszaka volt.

Ez a rövid összefoglalás nem tarthat igényt teljes és részletes elemzésre, így a tárgyalt időszakban csak a legfontosabb nyomtatott török grammatikákat és szótárakat, (szójegyzékeket) veszi számba. A terjedelmes kéziratos anyagot, melynek kiadása és feldolgozása részben már elkezdődött, itt kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni.³

16. századi kezdetek

Először vessünk egy pillantást az 1612 előtti, török nyelvtan és szótár nélküli korszakra. E periódusban sokszor csak esetleges szövegek maradtak fenn, melyeket török

³ A török nyelvtanok és szótárakra vonatkozó részletes bibliográfiákra lásd Jean DENEY, „L’Osmanli modern et le Türk de Turquie”, in *Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed. J. DENEY et al., 1, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1959), 222–239; Ç. ÖZÇAM, „Türkiye Türkçesi ile İlgili Gramer Çalışmaları: Bibliyografya Denemesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 110 (1997): 121–163.

fogságba esett személyek, zarándokok, kereskedők és utazók jegyezték fel. Az ismertekből párat soroljunk fel. A legismertebb és legkorábbi Hans Schiltberger, bajor nemes (1380–1440 k.), aki a nikápolyi csatában (1396. szeptember 28.) szinte gyerekként esett török fogságba. Bajezid szultán környezetébe került, majd 1402, az ankarai csata után a közép-ázsiai hódító Timur szolgálatában állt. Végül megszökött és 1427-ben tért haza Bajorországba. Kalandos életét útleírásában örökítette meg, mely már halála után pár évtizeddel nyomtatásban is megjelent, majd még többször a 15. és a 16. század folyamán.⁴

Bartholomaeus Georgievits, azaz Bartolomej Georgijevič magyarországi horvátként vett részt és esett fogságba a mohácsi csatában (1526) és hosszú raboskodás után került csak haza. Latin nyelvű munkája először 1545-ben jelent meg, majd számtalan kiadásban Európa szerte.⁵

A harmadik személy, akit meg kell említenünk a törökökről és nyelvükről szóló korai irodalomból, Hans Dernschwam (1494–1568). Morvaországi német kereskedő és pénzember volt, aki élete jelentős részét a Fugger-család magyarországi megbízottjaként töltötte. Bécsi és lipcsei tanulmányai után ment Itáliába, ahol Taurinus István és Bakócz Tamás környezetébe került és velük együtt jött Magyarországra 1514-ben. Előbb Budán élt, majd 1517-ben Thurzó György szolgálatában Besztercebányára költözött, ahol a magyarországi Fugger-vállalatot vezette. 1553-ban a Ferdinánd király nevében Verancsics Antal vezette követséggel Konstantinápolyba utazott, majd Ankarán át a szultán akkori kisázsiai állomáshelyére, Amasyába ment tovább. Művelt humanista és szenvedélyes könyvgyűjtő volt. A követségben való részvételét és utazását naplójában örökítette meg, mely „*Relatio itinerationis Constantinopolitanae et Turciae*” címen maradt fenn kéziratos példányokban. Az eredeti autográf, 1555-ben készült szöveget Dillingenben őrzik a Fugger Levéltárban (Dillingen, Fürstlich und Gräfllich Fuggersches Familien- und Stiftungsarchiv: FA Hs, Dernschwam), ebből adta ki először először Franz Babinger.⁶

⁴ Schiltberger leghasználtabb kiadására lásd Valentin LANGMANTEL (ed.), *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift* (Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart, 1885).

⁵ *De Turcarum ritu et caeremoniis*. Authore Bartholomæo Georgievits Hungaro Peregrino Hierosolymitano, qui tredecim annos apud eosdem servitutum mercedem omnia experientia didicit: Ad ditis quamplurimis dictionibus, etiam Numero, cum Salutationibus et Responionibus Persarum. (Paris: Charles L'Angelier, 1545). – Georgievits munkájának magyar fordítására lásd: FÜGEDI Erik, ford. utószó, jegyz., *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszágáról. Gyurgyevics Bertalan Kis könyvecske a török rabok és a török uralma alatt élő adófizető keresztények gyötrelmeiről* (Budapest: Európa Kiadó, 1976). – Georgievits latin betűs török szövegeire lásd Willi HEFFENING, *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomæus Georgievits aus den Jahren 1544–1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1942).

⁶ *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–55)*. Nach der Ur-schrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz BABINGER (Studien zur Fuggergeschichte 7). (München–Leipzig: Duncker & Humblot, 1923). Magyar fordítása: Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közf. TARDY Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó,

Különös, hogy az egész 16. században a török nyelvvel, annak grammatikájával és lexicájával foglalkozó összefoglaló munka nem született Európában, míg az arab nyelvet már számtalan munka tárgyalta. Ugyanakkor tucatszámra jelentek meg a törökökről szóló latin és német nyelvű írások és pamfletek, melyek elsősorban a törökök muszlim hitét és az európai-török hadi eseményeket taglalták.⁷ Meg kell így elégednünk a fent tárgyalt és még pár hasonló jellegű munkában fennmaradt latin betűvel átírt szóval és szövegtörredékkel.

Az első török nyelvtan: Megiser

Az áttörést az első török grammatika megjelenése hozta, mely Megiser nevéhez fűződik. Az evangélikus Hieronymus Megiser (Stuttgart, 1554 k.–Linz, 1618/161) kora jelentős német polihisztor tudósa volt, aki német és osztrák egyetemeken töltötte élete nagy részét (Graz, Klagenfurt, Majnafrankfurt, Lipcse).⁸ Elsősorban nem a törökkel foglalkozott, de övé az érdem, hogy Georgievits és mások nyelvi anyagát összeboronálva létrehozta az első török szótárt és nyelvtani vázlatot. Műve első két könyvében a grammatikát tárgyalja, a harmadikban a Miatyánk és a Hiszekegy török fordítását adja, valamint kétszáz közmondást közöl, végül a negyedik könyvében latin-török és török-latin szótárt ad.⁹ Bár az első részben részletesen közli az arab betűs török írás szabályait, a közmondások és a szótári rész csak latin betűs átírást ad. Ezzel megnyitja az ún. „átírási emlékek” hosszú sorát (*Transkriptionstexte*: a német szakirodalom nevezte el így a latin betűvel, néha a görög és a cirill ábécé betűivel átírt török szövegeket). Az átírási emlékek igen nagy segítséget jelentenek a török nyelvtörténet és dialektológia számára, mivel a magánhangzók sokszínűségét, mely a török nyelvre jellemző, az arab ábécével feljegyzett szövegek képtelenek visszaadni; például az *o*, *u*, *ö*, *ü* hangokat ugyanazzal

1984). – Az *Útinapló*ban közölt török nyelvi anyagról lásd Zsuzsa KAKUK, „Türkisches aus Hans Dernschwams Tagebuch”, *Acta Orientalia Hungarica* 32 (1978): 127–173, 321–352.

⁷ Carl GÖLLNER, *Turcica I. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. 1501–1550*. (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1961); Uő., *Turcica II. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, 1551–1600*, Bibliotheca Bibliographica Aureliana, XXIII (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968); Uő., *Turcica III. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Bibliotheca Bibliographica Aureliana, LXX (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România; Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner GmbH, 1978).

⁸ Megiserre lásd L. Th. ELZE, „Megiser, Hieronymus”, in *Allgemeine Deutsche Biographie* 21 (Leipzig, 1885), 183–185; F. BOOCKMANN, „Megiser, Hieronymus”, in *Neue Deutsche Biographie* 16 (Berlin, 1990), 619.

⁹ Hieronymus MEGISER, *Institutiones linguae turcicae* (Lipsiae, 1612). Legújabb kazányi tatár kiadása: Hieronymus Megiserus, *Institutiones linguae turcicae = Törki tel nigezläre = Osnovy tjurkskogo jazyka* (Kazan: Izdatel'stvo Magarif–Vakyt, 2012). – Megiser török nyelvi anyagának feldolgozását lásd Heidi STEIN, *Der türkische Transkriptionstext des Hieronymus Megiser: Ein Beitrag zur Sprachgeschichte des Osmanisch-Türkischen*. Phil. Diss. (Leipzig, 1975).

a betűvel (و *váv*) jelölték, vagy bizonyos esetekben ki sem írták. Az átírást szövegek közül különösen a beszélgetések (*colloquia, conversationes*) segítenek a korabeli beszélt török nyelv és nyelvjárások rekonstruálásában.¹⁰

Harsányi Nagy Jakab

Ez utóbbi műfajban sajátos hely illeti meg a magyar Harsányi Nagy Jakab (1615–1677 után) munkáját.¹¹ Feltehetően a Partiumban született, hazai tanulmányai után huszonöt évesen Franekerbe és Leidenbe, majd Cambridge-be és Edinburgh-be ment peregrinációra, ahonnan hazatérve a nagyváradi, majd gyulafehérvári iskola tanára lett. 1650 után ismeretlen okokból otthagyta a tanári pályát és a fejedelmi kancellária írnoka lett, 1651-től 1658-ig az erdélyi fejedelem török deákja, majd állandó portai követe volt Sztambulban; nyilván ekkor tanult meg jó törökül. 1657–58-ban a szultán a Hét-toronyba zárva tartotta. 1663-ban a moldvai vajda, majd 1664-ben a brandenburgi választófejedelem szolgálatába állt. Utóbbinál Berlinben az udvari tanácsosi rangot töltötte be, s mint ilyen a keleti országokkal, főleg az oszmánokkal való levelezést intézte. 1672-ben jelentette meg „*Colloquia Familiaria*” című művét, mely nevének helyet biztosít a turkológia történetében.¹² A *Colloquia* egy korabeli ismert műfajban, a társalgási nyelvkönyvek formájában készült; török nyelvre való alkalmazása azonban feltétlenül *novum* volt. Fiktív szereplők beszélgetnek fiktív élethelyzetekben törökül, s a török szövegeket minden esetben gondos latin fordítás követi. De azon túl, hogy nyelvkönyv, a munka a korabeli Oszmán Birodalom társadalmáról szokásairól, mindennapjairól is érdekes képet rajzol. A latin átírást török szövegek a korabeli isztambuli beszélt nyelv-

¹⁰ Az átírást emlékekre gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre, ezek jegyzékét lásd György HAZAI, „Die Denkmäler des Osmanisch-Türkisch-Türkischen in nicht-arabischen Schriften”, in Uő. hg., *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, 1 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1990), 63–73. – Vö. újabban, az elmúlt harminc év gazdag szakirodalmát is tartalmazó quasi-teljes bibliográfiát: Elzbieta ŚWIECICKA, *Dictionary of Italian-Turkish Language (1641) by Giovanni Molino*, Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker (Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2020), 141–161.

¹¹ Harsányi Nagy Jakab életéről és munkásságáról nemrég alapos monográfiát írt KÁRMÁN Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*, Mikrotörténelem 5 (Budapest: L'Harmattan Kiadó; Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2013), így a Harsányiról mondottakkal kapcsolatban elsősorban erre a műre utalom az olvasót. – A munka angol nyelvű változatát lásd Gábor KÁRMÁN, *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe. The Life of Jakab Harsányi Nagy*, The History of Oriental Studies 2 (Leiden-Boston: Brill, 2016).

¹² JACOBUS NAGY DE HARSÁNYI, *Colloquia Familiaria Turcico Latina seu status Turcicus loquens: in quo omnes ferè Turcici imperij ordines, ministrorum cujuscunque conditionis, extra vel intra Aulam Regiam, inque gubernaturis dignitas, qualitas, officia; regimen, gentis robur terrestre & maritimum; item natura, mores ritus & consuetudines variae; religio, sectae, & religiosi, &c. &c. per Colloquia, velut in speculo quodam, ad vivum repraesentatur, ac notis necessarijs illustrantur.* (Coloniae Brandeburgicae [Berlin]: Typis Georgij Schultzij, 1672). – A könyv értékeléséről és utóéletéről lásd KÁRMÁN, *Egy közép-európai odüsszeia*, 166–181.

ról adnak hű képet.¹³ Harsányi Nagy Jakab munkája kis példányszámban készült, kevés példány maradt fenn belőle, így már korábban sem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelt volna. Tudjuk, hogy gondolt újra kiadására, mely végül is nem valósult meg.¹⁴

Franciák és olaszok

Megiser 1612-es szótárát követően a 17. század folyamán a német, olasz, francia és angol nyelvterületeken is készültek török szótárak és nyelvtanok. Franciaországban az első török nyelvtan André du Ryer nevéhez fűződik. Du Ryer (1580 k.–1660 vagy 1672) francia nemesúr volt, aki egyiptomi alkonzulként szolgált (1623–1626), majd az isztambuli francia követ tanácsadója és tolmácsa volt, végül maga is nagykövet lett az 1630-as években. Kiváló arab, perzsa és török nyelvi ismeretekkel volt felvértezve, és a helyszíneken értékes könyvgyűjteményt szerzett, melyet ma a Bibliothèque Nationale őriz Párizsban. 1630-ban hazatért, s egymás után adta ki tudományos munkáit, mintegy keleti tartózkodása során felhalmozott tudásának gyümölcseként. Szádi Gulisztánját lefordította franciára (1634), elkészítette a Korán első francia fordítását, és szempontunkból nem utolsósorban, latin nyelven kiadta török nyelvtanát (1630).¹⁵

Nem sokkal Du Ryer nyelvtana után jelentek meg az első nyelvtanok olasz szerzők tollából. A velenceiek és a génuaiak a Földközi tengeri kereskedelem révén kerültek kapcsolatba a törökökkel. Mindkét városállam már a 13. században, Bizáncban kereskedelmi empóriumokat hozott létre, akárcsak a Fekete-tengeri Krím félszigeten Kaffában és Tanában. Kereskedelmi kiváltságukat megőrizték Konstantinápoly török elfoglalása (1453) után is, s Kaffa génuai kolóniája rá két évtizedre, 1473-ban vált az oszmán hódítók zsákmányává. A kereskedelmi kapcsolatokon kívül az Oszmán Birodalom hódításai és az iszlám terjedése Róma számára fontossá tették a török nyelv ismeretét. Több korábbi munka a török nyelvről kéziratban maradt, melyeket csak az újabb kutatások tártak fel és adtak ki. Az első nyomtatásban megjelent olasz-török szótár, melyhez egy rövid nyelvtani vázlat is kapcsolódott, 1641-ben jelent meg Rómában Molino szerzőségével.¹⁶ A szótár szerzője Hovhannes, egy ankarai származású örmény volt („Armenus Turcicus”, a könyv címlapja szerint *interpretes*, azaz tolmács volt),

¹³ Harsányi Nagy Jakab szövegeinek értékelését a török nyelvtörténet szempontjából lásd György HAZAI, *Das osmanisch-türkische im XVII. Jahrhundert: Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány* (The Hague: Mouton, 1973).

¹⁴ KÁRMÁN, *Egy közép-európai odüsszeia*, 179–181.

¹⁵ André DU RYER, *Rudimenta grammatices linguae Turcicae* [...] (Párizs, 1631); második kiadása: Párizs, 1633. – André Du Ryer-re lásd Alistair HAMILTON and Francis RICHARD, *André Du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France*, Studies in the Arcadian Library (Oxford: Oxford University Press, 2004).

¹⁶ Giovanni MOLINO, *Dittionario Della Lingua Italiana, Turchesca Raccolto da Giovanni Molino interprete. Con l'Indice delli vocabuli Turcheschi, e brevi rudimenti di detta Lingua*. (Roma: Antonio Maria Gioiosi, 1641).

aki anyanyelvi szinten tudott törökül és az általa közölt török nyelvi anyag, melyet csak latinbetűs átírásban közöl, a korabeli beszélt török nyelv értékes emléke.¹⁷

Francisco-Maria Maggio volt az első török grammatika kiadója az olaszoknál. Maggio palermói olasz pap volt (1612–1686), a theatinus rend tagja (*clericus regularis*), aki a georgiai missziójuk anyagát adta ki. Munkája első kötete (1643) grúz nyelvtant tartalmaz, míg a jóval később megjelent második kötet 1670-ben egy rövid török grammatikát.¹⁸ A munka a hittérítéssel szorosan összefüggött; a könyv végén keresztény vallásos szövegek találhatók arabbetűs török fordításban.¹⁹ Maggio grammatikája igen sovány, amit az magyaráz, hogy egy részletes oszmán nyelvtan közreadását tervezte később, de az végül is a mai napig kéziratban maradt „*Schola Turcica, qua unusquisque facile Turcarum sermonem legere, scribere et loqui discere possit*” címen a palermói Szent József theatinus kolostor könyvtárában.²⁰

Ez idő tájt készült el két francia kapucinus török szótára és nyelvtana is, műveik azonban olaszul, olasz földön jelentek meg. Bernard de Paris (olasz nevén Bernardo de Parigi, megh. 1669) kapucinus misszionáriusként működött évekig török, szír és palesztin területen, és alapos török tudás birtokában egy francia-török szótárt készített el 1649-ben, mely kevéssé vált ismertté, mígnem Rómában a *Congregatio de Propaganda Fide* a mű olaszra fordítását és kiadását rendelte el. A fordítással Bernard rendtársát Pierre d’Albeville (olasz nevén Pietro d’Albavilla, 1646–1706) bízta meg, s a munka először két kötetben latinul „*Vocabularium Italico-Turcicum ex Gallico versum*” címen (1665), majd olasz fordításban, Rómában három kötetben (1665) jelent meg.²¹ 1667-ben Párizsban kiadtak közösen egy török nyelvtant is „*Grammaire turque par le P. Bernard de Paris et le P. Pierre d’Albeville, Capucins*” címen.²² Tíz évre rá, 1677-ben jelent meg Antonio Mascisci szótára „*Vocabularium Latino-Turcicum*” címen Firenzében, amely Babinger szerint különösebb értéket nem képvisel, a szerzőről szinte semmit sem tudunk.²³

¹⁷ Legújabb teljes kiadása, mely az eredeti olasz–török szótárt megfordítva is, török–olasz szótárként is közli: ŚWIĘCICKA, *Dictionary*...

¹⁸ Francisco-Mario MAGGIO, *Syntagmaton linguarum orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur. Liber secundus complectens Turcicae, atque Arabicae linguae institutiones*. (Romae: Ex Typographia Sacre Congregationis de Propaganda Fide, 1670). – Az első kötet a grúz nyelvről: uo., 1643.

¹⁹ Maggio munkájáról lásd még Mária KENESSEY, „A Turkish Grammar from the 17th Century”, *Acta Orientalia Hungarica* 28 (1974): 119–125.

²⁰ BABINGER, „Die türkischen Studien”, 112.

²¹ Bernardo DA PARIGI, *Vocabolario italiano-turcesco*, compilato dal M.R.P.F. Bernardo da Parigi [...] Tradotto del francese nell’italiano [...] dal P.F. Pietro d’Abbauilla [...] (Roma: typis congregationis de propaganda fide, 1665). – A munkát kiadta részletes nyelvi elemzés kíséretében Y. KARTALLIOĞLU: Bernardo Da Parigi, *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük*. Hazırlıyan: Yavuz Kartallioğlu, (Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2015). Vö. még Luciano ROCCHI, „Bernardo Da Parigi’s Vocabolario Italiano-Turcesco (1665): An Ottoman-Turkish lexicographical monument still neglected”, *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 132 (2015): 263–269.

²² A könyvet sehoh sem találtam, csak Babinger hivatkozásából ismerem. Vö. BABINGER, „Die türkischen Studien”, 112.

²³ Ezt a munkát nem láttam, csak Babinger hivatkozásából ismerem. Vö. BABINGER, „Die türkischen Studien”, 112.

Angolok

Angliában a török nyelv tanulmányozása viszonylag későn kezdődött. Mint máshol is Európában, elsősorban a kereskedelemben és diplomáciában fellépő gyakorlati igény és a keresztény hitterjesztés szempontjai hívták életre. William Seaman (1606–1680) volt az első angliai, még latin nyelven készült török grammatika szerzője.²⁴ Oxfordi tanulmányai után Upton Scudamore falu parochusa (*rector*) lett, mely tisztségét élete végéig, 52 éven át viselte. Nemsokára beiktatása után Konstantinápolyba utazott, ahol az angol nagykövet Sir Peter Wyche szolgálatába szegődött, nem ismert, hogy milyen feladatkörben. Mindenesetre törökül alaposan megtanult, s e nyelvtudással felvértezve az 1650-es években látott neki az Új Testamentum török fordításának, melyet 1660-ban fejezett be és publikált.²⁵ Másfélszáz évig ez volt az egyetlen törökre fordított teljes újtestamentum szöveg. Pár év múlva pedig 1670-ben kiadta a latin nyelven írott első török nyelvtant Angliában „*Grammatica Linguae Turcicae*” (1670) címen.²⁶ Seaman nyelvtanát nem értékelték nagyra, mivel nem egy rendszeres szempont szerint elrendezett mű, sok hibát tartalmazott és megbízhatatlanok a hangjelölései.²⁷

Az első angol nyelvű nyomtatott török nyelvtanra 1709-ig kellett várni, ekkor adta ki Thomas Vaughan könyvét.²⁸ Vaughan az 1592-ben az Oszmán Birodalommal való kereskedelem előmozdítása céljából létrehozott Levante Társaság (Levant Company) kereskedője volt, könyve címlapja szerint egykor Szmirnában működött. Munkájának célja gyakorlati volt, elsősorban a törökökkel kapcsolatban álló kereskedőknek szánta. Ezért van, hogy a török szavak és példák elsősorban latin betűkkel vannak szedve, bár az arab írást is ismerteti munkájában. A nyelvtani részen túlmenően öt dialógust, 53 közmondást, egy fabulát és szójegyzéket is tartalmaz a könyv, utóbbiban bőven felsorolva a kereskedelmi termékek és áruk nevei.

A bécsi turkológia – Franciscus Meninski és Johann Baptista Podestà

A 16. századi kezdeteknél láthattuk, hogy az európai török tanulmányok megszületésénél a németek és magyarok tűntek fel először. Ez teljesen érthető volt, hiszen a 16. század közepére a Magyar Királyság középső része az Oszmán Birodalom fennhatósága

²⁴ Seaman életére és munkásságára lásd Harold Lyon THOMSON: „Seaman, William”, in *Dictionary of National Bibliography*, 51 (1885–1900), 163–164.

²⁵ *Domini nostri Iesu Christi Testamentum novum Turcicae redditum*, opera Gu. SEAMAN (Oxoniae: H. Hall, 1660).

²⁶ *Grammatica Linguae Turcicae*, in *Quinque partes distributa*, Authore Gulielmo SEAMAN. (Oxoniae: Hen. Hall, 1670).

²⁷ Alastair HAMILTON, „William Seaman”, *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford: Oxford University Press, 2004–2010). <http://www.oxforddnb.com/view/printable/24986>. (Hozzáférés: 2020. szeptember 15).

²⁸ Thomas VAUGHAN, *A Grammar of the Turkish Language* (London: J. Humphreys for Jonathan Robinson and Tho. Horne, 1709).

alá került, Észak- és Nyugat-Magyarország pedig a magyar királynak is megválasztott Habsburg uralkodók uralma alatt élt. A Habsburg Birodalom a 16. század közepén így közvetlenül érintkezett a hatalma csúcspontjára jutott terjeszkedő oszmán hatalommal. A török nyelv ismerete fontossá vált a diplomácia számára. Az új keleti nagyhatalommal ugyanis nem lehetett latinul vagy más nyugati nyelven kapcsolatba lépni. Az európai követek Isztambulban török portai tolmácsok (vagy dragománok) útján érintkeztek az oszmánli hatóságokkal. Ezek a tolmácsok rendszerint az oszmánok keresztény alattvalói sorából kerültek ki (görögök, örmények), s bár a nyelvet jól ismerték, politikailag megbízhatatlanok voltak, hiszen a törököket, mint oszmán alattvalókat, kötelesek voltak tájékoztatni mindenről. A saját tolmácsgárda kiképzése volt tehát az a gyakorlati cél, amely a török nyelvvel való foglalkozást előhívta. Hosszú ideig azonban nem voltak megfelelően képzett tolmácsai a Habsburg-hatalomnak, hiányoztak az intézményes keretek a tolmácsképzéshez. A 17. század közepéig kellett várni, míg egy olyan személy került tolmácsként a bécsi udvarba, aki nemcsak gyakorlati ismereteivel, de tudományos képzettségével is kiemelkedett kortársai közül: a lotharingiai származású Meninskiről van szó.

Franciscus Meninski (1623–1698) a modern turkológia egyik legjelentősebb előfutára volt a kora újkorban. Joggal jellemzi így a nagy angol bibliográfiai szótár: „[...] for copiousness of learning, elegance of genius, and profound knowledge of languages, particularly those of the East, [he] proved undoubtedly one of the principal ornaments of the age in which he lived.”²⁹ Franciaként született François à Mesgnien néven Lotharingiában (Lorraine), mely ekkor a Német-Római Császárság része volt. Rómában tanult a jezsuita Giovanni Battista Giattininél, majd 1647 tájt Lengyelországba ment, ahol nemsokára kiadott latinul egy lengyel nyelvtant és nyelvkönyvet. 1653-ban a lengyel nagykövetet kísérte le Isztambulba, ahol olyan jól megtanult törökül, hogy három év múlva a keleti nyelvek fő tolmácsa (*linguarum orientalium interpres primarius*) lett a lengyel nagykövetség mellett. Egyik török tanára a lengyel származású renegát, Wojciech Bobowski (Albertus Bobovius) volt (1610–1675), aki Ali Ufki néven a korabeli oszmán világ ismert zenésze és dragománja lett.³⁰ Később, nagyköveti megbízását követően, a lengyel király honosította, ekkor változtatta nevét a lengyelesített Meninski névre. 1661-ben, mint a legismertebb keleti tolmács Európában, Bécsbe ment s a Habsburg monarchia szolgálatába állott. Élete hátralevő 37 évét Bécsben töltötte mint császári főtölmács.

Meninski hatalmas életművet hagyott hátra. 1680-ban adta ki három kötetben az *opus magnumot*, török szótárát „*Thesaurus Linguarum Orientalium*” címen, s még ugyan-

²⁹ *The General Bibliographical Dictionary*. New edition, 22 (London, 1815), 52.

³⁰ Zenei munkáin kívül a teljes Biblia első oszmán-török fordítását készítette el, török zsolnároskönyvet állított össze a genfi zsolnárok alapján és egy török grammatikája is fennmaradt; mindez azonban csak kéziratban maradt fenn, nyomtatásban nem jelent meg. Életére és munkáira, további irodalommal, lásd Bruce G. PRIVRATSKY, *A History of Turkish Bible Translations: Annotated chronology with historical notes and suggestions for further research*. Version “S” – April 2014. 124–138. (<http://historyofturkishbible.wordpress.com/>. Hozzáférés: 2020. 08. 20.)

abban az évben egy török grammatikát.³¹ 1687-ben egy kiegészítő kötetet jelentetett meg „*Complementum Thesauri Linguarum Orientalium*” címen, melyben megfordítva, a latin szavak vannak törökre fordítva.³²

A háromkötetes nagyszótárban a szócikkek felépítése a következő: az arab betűs török szó után következik latin betűs átírása, majd az arab és perzsa megfelelők jönnek. A jelentést a szerző latinul, németül és olaszul is közli, majd a szavak magyarázatai és kifejezések vannak megadva. Meninski teljesítménye ma is imponáló: nemcsak a máig egyik legterjedelmesebb oszmán-török szótárt készítette el, de adatainak megbízhatóságával is kiemelkedik. A török szóanyagot teljesen Meninski gyűjtötte össze, ennek tudományos forrásértéke ma is felbecsülhetetlenül nagy. Az arab és perzsa szavak, melyek hasznos összehasonlító anyagot adnak, nem önálló munka, elsősorban Jacobus Golius arab–latin és perzsa–latin szótárára támaszkodott.³³

Meninski *Thesaurus*ából kevés példány maradt fenn, mivel Bécs török ostroma során 1683-ban sok példány eltűnt és megsemmisült, így a könyv igazi ritkasággá vált. Nem véletlen, hogy szükségessé vált új kiadása. Először 1756-ban készült a grammatikának egy új, rövidített és átdolgozott két kötetes kiadása, melyet a bécsi udvari könyvtáros, Kollár Ádám készített el és rendezett sajtó alá.³⁴ Meninski szótárának és nyelvtanának fontosságát jelzi, hogy száz évvel az első kiadás után, 1780-ban újra kiadták az egész *Thesaurust* és az *Institutionest* négy kötetben, változatlan formában.³⁵ Sőt, 2000-ben a törökök a teljes Meninski életművet fontosnak látták újra megjelentetni öt kötetben (három kötet szótár, egy kötet nyelvtan, egy kötet kiegészítés), mely elé a jeles lengyel turkológus, Stanisław Stachowski írt török nyelvű bevezetést.³⁶

³¹ 1. *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, continens [...] nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum [...] et grammaticam Turcicam, cum adjectis ad singula ejus capita praeceptis grammaticis Arabicae et Persicae linguae opus [...]*, I–III. (Viennae Austriae, 1680).

2. *Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae institutiones, seu grammatica Turcica, [...]* (Viennae, 1680).

³² *Complementum Thesauri Linguarum orientalium, seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum, simul idem index verborum lexi Turcico-Arabico-Persici, quod Latinâ, Germanicâ aliarumque linguarum adjectâ nomenclatione nuper in lucem editum. [...]* (Viennae Austriae, 1687).

³³ Jacobus Golius (Jacob van Gool, 1596–1667), leideni holland matematikus és orientalista, a híres Erpenius utóda az arab tanszéken. Hivatkozott szótárjai: *Lexicon Arabico-Latinum*, Lugduni Batavorum [Leiden], 1653. – Golius kéziratban maradt perzsa szótárát a cambridge-i orientalista, Edmond Castell adta ki később, bizonyos kiegészítésekkel, hatalmas hétnyelvű szótárában: *Lexicon Heptaglotton Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum, et Persicum* (Londini: Thomas Roycroft, 1669).

³⁴ *Francisci à Mesgnien Meninski Institutiones linguae turcicae, cum rudimentis parallelis linguarum arabicae & persicae. Editio altera, methodo linguam turcicam suo Marte discendi aucta.* Curante Adamo Francisci KOLLAR, Hungaro Neosoliensi, Augustae Bibliothecae Vindobonensis Custode. [2 kötet egybekötve] (Vindobonae: Typographeo Orientali Schilgiano, 1756).

³⁵ *Francisci a Mesgnien Meninski Lexicon Arabico-Persico-Turcicum, adjecta ad singulas voces et phrases interpretatione Latina, ad usitatiores, etiam Italica.* 4 kötet (Viennae, 1780).

³⁶ Stanisław STACHOWSKI, „François à Mesgnien Meninski ve Thesaurus Linguarum Orientalium”, in *Thesaurus Linguarum Orientalium [...]* I., szerk. Mehmet ÖLMEZ (Istanbul 2000), XIII–XXII. – Meninskiről

Meninski hatalmas életműve elhomályosította sok kortársa működését. Egyikükről azonban feltétlenül meg kell emlékeznünk, aki kortársa és riválisa volt Bécsben: az olasz származású Johann Baptista Podestà (1625–1703 k.). Tudományos munkássága nem mérhető a Meninskiéhez, de az oktatásban és tolmácsolás kialakításában meghatározó szerepet játszott, s végül ez a bécsi tradíció vezetett el a Keleti Akadémia megalapításához 1754-ben. Podestà az isztriai Fasanából (horvát Fažana) származott. Először arabot tanult Rómában a híres arabista Ludovico Maraccitól, majd tudását tökéletesítette Konstantinápolyban és a Szentföldön. 1669-ben a bécsi Haditanács szolgálatába állt, s ettől kezdve a bécsi udvart szolgálta tolmácsként és a keleti nyelvek tanáráként. A 16. század közepe óta az európai hatalmak számára fontos kérdés volt megbízható és jó nyelvismerettel rendelkező tolmácsok képzése. Először a velenceiek kezdték el *giovani della lingua* néven a fiatal tolmácsok képzését Konstantinápolyban; 1669-ben Franciaország is létrehozta velencei mintára tolmácsképző iskoláját a konstantinápolyi Perában, *enfants de langue* vagy *jeunes de langue* néven. Nemsokára a német-római birodalomban is elkezdődött ez a gyakorlatot, azaz a *Sprachknabek* képzése, de mindez először még elég rendszertelenül folyt. 1674-ben adott utasítást I. Lipót császár Johann Baptista Podestának, hogy hozza létre a Keleti Nyelvek Kollégiumát Bécsben, amit ő meg is tett. Az elindított szemináriumán évekig tanulták diákjai a keleti nyelveket, köztük a törököt is, majd hosszabb időre Konstantinápolyba kerültek nyelvtudásuk csiszolására. Tanulmányaik befejeztével nem egy közülük a haditanács alkalmazásába került. 1686-ban Podestà újból kérvényezte egy keleti nyelvi kollégium indítását, s ez alkalommal is – megkapván a császári engedélyt –, 1689-ben elindult a kollégium 20 fővel. Podestà ténykedését honorálta az udvar, 1691-től a keleti nyelvek professzora, majd udvari haditanácsos lett. Az általa elindított keleti kollégiumok halála után is folytatták a tolmácsképzést és végül is ez a tradíció vezetett el 1754-ben az *Orientalische Akademie* felállításához.³⁷

Podestà igen sokat írt, munkái módszerességben és tudományos értékben nem vetekszenek Meninski munkásságával.³⁸ Munkáinak java a keleti nyelvek oktatásának megszervezésével és a keleti nyelvi kollégiumok nyelvi segédletekkel és szakkönyvekkel való ellátását célozta. Ennek érdekében arab, perzsa grammatikai vázlatokat készített,

további irodalom: Peter ZIEME, „Meninski szözlügünün dili üzere”, *XI. Türk Dil Kurultayı. Bildiriler* (Ankara, 1966), 71–75; Muhammet YELTEN, „Meninski, François à Mesgnien, in *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29 (2004): 144–145; Himmet UMUNÇ, „Meninski’ nin Türk Dili ve Kültürü Üzerine Görüşleri: Bir Değerlendirme”, *Başkent Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 32, 1. sz. (2015): 243–257.

³⁷ A korabeli keleti nyelvi tolmácsképzést, benne Podestà bécsi tevékenységét, bécsi levéltári források alapján jól leírja KERÉKES Dóra, „Az első »Keleti Nyelvek Kollégiuma« Bécsben – A császári tolmácsok képzése a 17. század végén”, in *Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok*, szerk. K. LENGYEL Zsolt, NAGY József Zsigmond és UJVÁRY Gábor (Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola–Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára), 93–106, különösen 101–106.

³⁸ Nyomatott műveinek, ha nem is teljes, de igen bő felsorolása képet adhat kiterjedt munkásságáról, lásd KERÉKES Dóra, „Az első »Keleti Nyelvek Kollégiuma« Bécsben”, 105, 52. jegyzet. – Podestà tevékenységének monografikus feldolgozása máig nem készült.

valamint szövegmutatványokat közölt fordításokkal. Mindössze két ilyen tárgyú munkáját említsük itt. A *Prodromus*³⁹ a könyv kiadásának évében, 1674-ben indult keleti tolmács és követképzés kérdéseivel foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a keleti tolmácsoknak arabul, perzsául és törökül egyformán jól kell tudniuk, és gyakorlati tanácsokkal látja el a jövődől tolmácsait. Keleti nyelvi anyag kevés található a könyvben. Egy másik munkája, a *Dissertatio academica*⁴⁰ már címében is jelzi, hogy a keleti nyelvek három éves kollégiumának kurzusaival foglalkozik. A munka három fő része *Exercitium Arabicum*, *Exercitium Persicum* és *Exercitium Turcicum* címet viseli. Ez a munka már bőven tartalmaz nyelvtani elemzéseket és nyelvi szemelvényeket fordításokkal. Bár Podestà tevékenységének monografikus feldolgozása még várat magára, azt biztonsággal állíthatjuk, hogy tudományos teljesítménye messze elmaradt a Meninskiétől, ugyanakkor a tolmács és diplomataképzésben nagy érdemei voltak.⁴¹

Lipcse

A lipcsei egyetemen a 17–18. században végig folyt orientalisztikai kutatás, de a hangsúly az arab és perzsa stúdiumokra esett, ezek mellett a török inkább a „futottak még” kategóriába tartozott. David Schieferdecker (1672–1721) 1698-ig volt a keleti nyelvek tanára a lipcsei egyetemen, és ezalatt készítette el és adta ki nem túl jelentős arab és török nyelvtanát.⁴²

Részben Lipschéhez kapcsolódik Andreas Acoluthus (1654–1704) tevékenysége is, aki 1682-ig volt a lipcsei egyetem tanára, majd élete végéig a breslauer egyetemen tanította a keleti nyelveket. Ambiciózus terve volt egy négynyelvű Korán-kiadás, melybe a török fordítást is belefoglalta. A szerző a Korán első szúróját az eredeti arab nyelven és annak perzsa, török és három verzióban a latin fordítását, és a szöveghez tartozó kommentárokat bemutatta egy kis könyvecskéjében, de a nagytrőő munka teljességében sohasem készült el.⁴³

³⁹ *Prodromus novi linguarum orientalium collegii* (Viennae Austriae: Typis Leopoldi Voigt, 1674).

⁴⁰ *Dissertatio academica, Continens specimen triennialis profectus in linguis orientalibus, Arabica nempè, Persica & Turcica, cui varia curiosa & scitu digna intermiscetur* [...] (Viennae Austriae: Typis Leopoldi Voigt, 1677).

⁴¹ Nem tudunk itt szólni a Meninski és Podestà közötti elkeseredett harcról és vitáról, melynek eredete egészen addig nyúlhat vissza, hogy Podestà Bécsbe érkezvén a nála csak két évvel idősebb Meninskinél kezdte a török tanulást. Kapcsolatuk alapos, forrásokon alapuló feldolgozása várat még magára. Bár a téma művelődéstörténeti szempontból érdekes, a két ember tudományos munkásságának megítélésén alapvetően nem változtathat. Lásd röviden E. D. PETRITSCH, „Die Wiener Turkologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert”, in *Germano-Turcica. Zur Geschichte des türkischen Lernens in den deutschsprachigen Ländern*. hg. Klaus KREISER (Bamberg, 1987), 25–40, főleg 28–30.

⁴² M. J. Dav. SCHIEFERDECKERUS, *Nucleus Institutionum arabicarum nucleatus, variis linguae ornamentis atque praeceptis dialecti Turcicae illustratus* (Lipsae, 1695).

⁴³ Andreas ACOLUTHUS, *Τετραπλα Alcoronica, sive Specimen Alcorani quadrilinguis, Arabici, Persici, Turcici, Latini* [...] (Berlini: Litteris viduae Salfeldianae, 1701).

Ennél jelentősebb volt Johann Christian Clodius (1676–1745) munkássága, aki 1724-től a lipcsei egyetemen tanított. Az arab és más orientális nyelvek oktatása és kutatása mellett jelentős figyelmet szentelt a török nyelvnek is.⁴⁴ 1730-ben önálló latin-török-német szótárat adott ki, mely annak ellenére jelentős, önálló munkát mutatott fel, hogy alapforrása Meninski korszakalkotó, 1680-ban megjelent *Thesaurusa* és *Grammaticája* volt.⁴⁵

A bécsi Keleti Akadémia alapítása, 1754

Mint láttuk fentebb, 1674-től kezdve a keleti nyelvek oktatása elkezdődött Bécsben, de rendszeressé nem vált. Csak 1754-ben intézményesült, amikor Mária Terézia elrendelte a cs. kir. Keleti Akadémia (*K. und. k. Akademie für Orientalische Sprachen*) felállítását Bécsben. Az akadémia célja a Török Birodalommal és általában a Kelettel folytatott kereskedelmi és kulturális kapcsolatok előmozdítása volt intézményes formában. Az arab, perzsa és török nyelvtanítással képeztek diplomátákat a keleti szolgálatra; a végzettek többsége aztán mint „*Sprachjüngling*” állt diplomáciai szolgálatba. A Keleti Akadémia létrejötte mindenképpen új szintre emelte a keleti nyelvek, így a török tanulmányozását is.⁴⁶ Az elkövetkező másfél évszázadban sok kiváló diplomata és tudós végzett itt, mindenek előtt Joseph Hammer-Purgstall (1774–1856), akinek elképesztő méretű orientalisztikai munkássága új korszakot teremtett a muszlim Közel-Kelet kutatásában. De ennek tárgyalása már egy következő tanulmány tárgya lehet, amely a bécsi Keleti Akadémia alapításától (1754) a 19. század végéig kísérné nyomon a modern turkológia kialakulását.⁴⁷

⁴⁴ Clodiusra lásd SIEGFRIED, „Clodius, Johann Christian”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, 4 (Leipzig, 1876), 336; K. GUDEWILL, „Clodius, Christian”, in *Neue Deutsche Biographie*, 3 (Berlin: 1957), 292. Turkológiai munkásságára vö. Heidi STEIN, „Zur Geschichte türkischer Studien in Leipzig (von 1612 bis ins 20. Jahrhundert)”, in *Germano-Turcica. Zur Geschichte des türkischen Lernens in den deutschsprachigen Ländern*, hg. Klaus Kreiser, (Bamberg, 1987), 42, 44, 48–52.

⁴⁵ Johann Christian CLODIUS, *Compendiosum Lexicon Latino-Turcico-Germanicum: in quo non solum voces et phrases usitatae continentur, sed etiam illarum lectio, adjectis ubique observationibus variis, ad statum ecclesiasticum, politicum, et militarem pertinentibus: cum praefatione de lingua et litteratura Turcarum [...] ac Grammatica Turcica*, 2 kötet (Lipsiae: Apud Wolffgangum Deer, 1730). – 2. kiadása: 1733.

⁴⁶ A bécsi Keleti Akadémia a 19. század végén *Konsular-Akademie*-vé alakult, majd 1964-től *Diplomatische Akademie* néven folytatta működését. Történetére lásd Victor Weiss von STARKENFELS, *Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie zu Wien, ihre Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung* (Wien: Gerold, 1839; Marie de TESTA et Antoine GAUTIER: „L'Académie Orientale de Vienne, 1754–2002, une création Gerold, de l'Impératrice Marie-Thérèse et Liste des jeunes de langues d'Autriche (1719–1903)”, in *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, ed. Marie de TESTA et Antoine GAUTIER, *Analecta Isisiana* (Istanbul: Éditions Isis, 2003), 53–75; *250 Jahre, von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien. – 250 years, from the Oriental to the Diplomatic Academy in Vienna. – 250 Années de l'Académie Orientale à l'Académie Diplomatique à Vienne*. hg. Oliver RATHKOLB (Innsbruck: Studien-Verlag), 2004.

⁴⁷ Ezt a tanulmányt a közeljövőben szeretném elkészíteni és megjelentetni szintén a *Gerundium* hasábjain.

Török nyelvű bibliafordítások

A török nyelv kora újkori tanulmányozásának ismertetését nem fejezhetjük be anélkül, hogy pár szót ne ejtenénk a török nyelvű bibliafordításokról, melyek a teljes Bibliát vagy annak egy részét próbálták törökre áttenni. Annál is inkább, mivel a diplomácia gyakorlati nyelvismereti igényén kívül a török nyelvi tanulmányok másik fő mozgatórugója a keresztény hit megismertetése és terjesztése a muszlim vallású törökök között.⁴⁸ Itt csak azt a négy nyomtatott munkát vesszük szemügyre, melyek 1659 és 1739 között jelentek meg. A kéziratban maradt munkák sokkal bővebbek és jobb minőségűek a megjelenteknél, de ezeket csak a 20–21. században írták le, és többségük nincsen kiadva, így hatást a saját korukban nem gyakorolhattak.⁴⁹

A török bibliafordítások ügye érthető módon kapcsolódott a humanizmus és reformáció ügyéhez. Már Rotterdami Erasmus (1466–1536) felvetette a török bibliafordítás lehetőségét, de ennek megvalósítása csak egy évszázad után öltött konkrét formát. A harmincéves háborúban s azt követően a protestánsok, akiknek nem sikerült a vallási türelmet kivívniuk a katolikus országokban, fokozott érdeklődéssel fordultak a törökök felé, s felmerült az a kálvino-turkizmusnak nevezett gondolat, hogy a protestantizmus és az iszlám valamiféle szövetséget alkothatna a katolikus Habsburgokkal szemben.⁵⁰ Különösen a holland és angol protestánsok fordultak érdeklődéssel a törökök felé. Persze mindez annak a vallási vízióknak jegyében történt, hogy a muszlimok (jelen esetben a törökök) kereszténységre térése előbb következik be, s őket követi a zsidók megtérése. Kevesen tudják, hogy maga Comenius (Jan Amos Komenský, 1592–1670), sokat tett egy török bibliafordítás előmozdításáért. Az akkor már Hollandiában tartózkodó Comenius 1657-ben javasolta Levin Warnernek, a sztambuli holland követnek, hogy készíttessen egy török bibliafordítást. Warner, aki maga is rendelkezett orientalista háttérrel, mivel Goliusnál tanult Leidenben, több fordítót is megmozgatott Sztambulban, és Hakival és Ali Ufkival (alias Bobrowski/Bobovius) készíttetett fordításokat. Végül a munka nem jelent meg több okból. Warner 1665-ben, Golius 1666-ban, Comenius, a holland vállalkozás szellemi mozgatója 1670-ben halt meg, a bibliafordítások kéziratosa pedig Leidenbe került.⁵¹

⁴⁸ A kérdés részletes tárgyalását lásd Bruce G. PRIVRATSKY, *History of Turkish Bible Translations. Annotated chronology with historical notes and suggestions for further research*. Version "S" – April 2014. <http://historyofturkishbible.wordpress.com> (Hozzáférés: 2020. 08. 20.)

⁴⁹ A kéziratokat is magába foglaló teljes lista megtalálható Privratskynak előző jegyzetben idézett munkájában: 111–112.

⁵⁰ Lásd M.E.H.N. Mout, „Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert”, *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus* 14 (1988): 72–84.

⁵¹ A holland vállalkozásról, Haki és Ali Ufki tevékenységéről, további részletes szakirodalommal lásd PRIVRATSKY, *History...*, 12–3, 18–21, 126–34. – Lásd még Noel MALCOLM, „Comenius, Boyle, Oldenburg, and the Translation of the Bible into Turkish”, *Church History and Religious Culture* 87, 3. sz. (2007): 327–362; Noel MALCOLM, „Comenius, the Conversion of the Turks, and the Muslim-Christian Debate on the Corruption of Scripture”, *Church History and Religious Culture* 87, 3. sz. (2007): 477–508; Hannah NEUDECKER, *The Turkish Bible Translation by Yahya bin 'Ishaq, also called*

Végül is az angoloknál jelent meg nyomtatásban az első teljes Újszövetség törökül 1666-ban.⁵² Seamanról fentebb volt már szó, mint az első angliai török grammatika szerzőjéről. Hasonlóan a grammatikához, Seaman Újszövetség fordítása is sok kritikát kapott. Bár Seaman jól megtanult törökül, de annyira nem tudott, hogy egy jó bibliafordítást készítsen. Egy mesterségesen hangzó, törökök által nem jól érthető fordítást hozott létre,⁵³ melynek fő oka az lehetett, hogy nem tudott Angliában anyanyelvi beszélőt találni a fordításban való segítségére. Ennek ellenére Seaman könyve volt az első török nyomtatott Újszövetség, amely bár kis mennyiségben eljutott az Oszmán Birodalom területére, hatása igen csekély lehetett. Érdekes, hogy Seaman 1666-os Újszövetsége után több mint másfél száz évig kellett várni, míg egy teljes török Újszövetség ismét megjelent 1819-ben, Jean Daniel Kieffer szerkesztésében, s ez már Ali Ufkinak többször idézett kéziratban maradt kiváló munkájára támaszkodott. Rá pár évre pedig, 1827-ben az első teljes török Biblia is megjelent, szintén Ali Ufki munkájából, Diez és J. D. Kieffer szerkesztésében. Mindkettő az Brit és Külföldi Biblia Társaság (*British and Foreign Bible Society*) megbízásából jelent meg Párizsban.⁵⁴

Összegzés

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a török nyelv (nyelvtan és szókincs) szisztematikus tanulmányozása, összehasonlítva a héber, arab és perzsa nyelvével, viszonylag későn indult meg Európában. A héber és arab kutatását a teológiai háttér indokolta, míg a perzsa nyelv tanulmányozását gazdag irodalmi hagyatéka inspirálta. A török nyelv tanulmányozását két tényező segítette elő. Az egyik az Oszmán Birodalom óriási térhódítása volt Európában, mely politikai, diplomáciai és kereskedelmi szempontból rákényszerítette az európai hatalmakat a török nyelv tanulmányozására. Ez a gyakorlati szempont abban is jelentkezett, hogy gyakran háttérbe szorította a török nyelv alapos tudományos (grammatikai és lexikai) feldolgozását. Az egyetlen kivétel Meninski mun-

Haki (1659) (Leiden: Het Oosters Institut, 1994); Uő., „Wojciech Bobowski and his Turkish grammar (1666): A dragoman and musician at the court of Sultan Mehmed IV,” *Dutch Studies on Near Eastern Languages and Literatures* 2, 2. sz. (1996): 169–92.

⁵² *İncil-i Mukaddes: yani lisan-ı Türki'ye tercüme olunan bizim Rabbimiz Yesü Mesih'in yepi ahid ve vasiyeti / Domini Nostri Iesu Christi Testamentum Novum Turcice Redditum*. Opera Gu. SEAMAN (Oxoniae: H. Hall, 1666). – Előtte pár évvel előzetesként János apostol három levelének török fordítását jelentette meg nyomtatásban: *Kütüb-ü pâklevin Türki'de bir nümdâr-ı yahşi: Kadis Yuhanna Resûlün Türki zebâna mütercem olmuş üç risalesidir / Specimen Turcicum S. S. Scripturæ: sive, tres epistolæ S. Johannis apostoli turcice reddite*. Translated by William SEAMAN (London: Jacob Flesher, 1659). – Seamanre személyére és működésére lásd fentebb.

⁵³ MALCOLM, „Comenius...”, 350.

⁵⁴ Mindkét munkára és a török bibliafordításokra általában gazdag anyagot és további felvilágosítást tartalmaz a <https://www.osmanlicakelam.net> honlap, mind angol, mind török nyelven (hozzáférés: 2020. 09. 16.).

kássága volt, akinek monumentális szótára és nyelvtana a mai napig megőrizte tudományos jelentőségét. A másik szempont a keresztény hit terjesztése volt a muszlim törökök között. Ez az utóbbi szempont azonban a 16–17. században még igen alárendelt szerepet játszott a hadi, diplomáciai és kereskedelmi érintkezésekhez képest. Elsősorban a holland és angol protestánsokat vonzotta ez a missziói tevékenység, így nem véletlen, hogy a jelzett korszakban mindössze egy török Újszövetség jelent meg, az is igen gyarló fordítás volt egy nem-anyanyelvi beszélő kivitelezésében (SEAMAN 1666). Mindezzel magyarázható, hogy a török nyelv tanulmányozása az európai egyetemek orientális tárgyai között háttérbe szorult az arab és perzsa nyelv mellett. A török nyelv intézményes oktatása csak 1754-ben indulhatott el a bécsi Keleti Akadémián (*Orientalische Akademie*), de itt is az arab és perzsa nyelv árnyékában. A török nyelv kutatásának leválása az arab-perzsa stúdiumokról, és önálló tudományággá válása csak a 19. század második felében kezdődött el. Ekkor bővült ki az oszmán-török stúdiumok köre a többi (keleti és szibériai) török nyelv és kultúra tanulmányozásával, nem kis mértékben a német és orosz tudományosságoknak köszönhetően. De ez már a modern turkológia történetének körébe tartozik.